

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number 62, Haziran / June 2019, 145-159

EYNƏLQÜZAT MIYANƏCİNİN HƏYATI VƏ ZƏNGİN İRSİ

Aynalkudat Miyaneci'nin Hayatı ve Zengin Kültürel Mirası

Life and Rich Heritage Aynalkuzat Miyanedji

(Makale Geliş Tarihi: 10.04.2019 / Kabul Tarihi: 29.04.2019)

Ülkər MƏMMƏDOVA*

Özət

Orta əsrlər müsəlman Şərqi mədəni inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlərdən biri də Eynəlqüzat Miyanəcidir. Mənbələrdə hər zaman mütəfəkkir XII əsrin böyük filosofu, şairi və ədibi kimi xatırlanır. Onun yaradıcılığı fəlsəfi istiqamətdən daha çox tədqiq olunmuşdur. Lakin əsərlərinin dili, ifadə xüsusiyyətləri ədəbi cəhətdən araşdırmaq imkanı yaradır.

Eynəlqüzat Miyanəcinin babası və atası dövrünün tanınmış şəxsiyyətləri sayılmışlar. Ümumiyyətlə, mənbələrdə mütəfəkkirin ailəsi, həyatı ilə bağlı məlumatlar azdır və bir-birlərini təkrarlayır. Lakin hər zaman orta əsr müəllifləri əsərlərində onlar haqqında yüksək fikirlər yazmışlar.

Məqalədə Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığı barədə məlumat verilmiş, onlardakı bədii xüsusiyyətlər daha geniş şərh olunmuşdur. Əqidəsi uğrunda öldürülmüş görkəmli şəxsiyyətin panteizm cərəyanının əsasını qoyması və sonrakı yüzilliklərdə yaşamış digər filosofların, İmadəddin Nəsiminin ondan təsirlənməsi bildirilmişdir. Burada əsas mənbə kimi alim "Qəribin şikayəti" əsərinə müraciət edilmişdir. Əsərdə dostluqla bağlı fikirlər Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin əsərlə müqayisə olunmuşdur.

* Doç. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu; Assoc. Dr., *Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of Azerbaijan National Academy of Sciences* u.z.m-9-9@mail.ru, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Əsərdə maraq yaradan mövzulardan biri Eynəlqüzat Miyanəcinin dini rəvayətə müraciətidir. Mütəfəkkir burada öz vəziyyətini Yusifin başına gələn əhvalatla müqayisə etmişdir. Müəllif ona istiqamətlənmiş ittihamların əsasında söylənilən üç məsələni deyil, cahillərin bacarıqlı insanlar qarşısında acizliyini göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığı XII əsrin elmi və ədəbi mühitinin qiymətli sərvətidir. Azərbaycan mədəniyyət tarixində onun öz yeri vardır.

Açar sözlər: Şərq, Azərbaycan, Eynəlqüzat Miyanəci, fəlsəfə, ədəbiyyat

Öz

Azərbaycan'ın ünlü düşünürü Aynalkudat Miyaneci (1099-1131) ortaçağ Müslüman Şarkının kültürel gelişiminde büyük hizmetlerde bulunmuş şahsiyetlerden biridir. Kaynaklarda düşünür XII yüzyılın büyük filozofu, şairi ve edibi olarak anılıyor. Onun yaradıcılığı felsefi yönden daha çok araştırılmıştır. Fakat eserlerinin dili, ifade özellikleri edebi açıdan incelemek imkanı sağlar.

Aynalkudat Miyaneci'nin dedesi ve babası döneminin tanınmış şahsiyetleri sayılmışlardır. Genel olarak, kaynaklarda düşünürün ailesi, hayatı ile ilgili bilgiler azdır ve birbirlerini tekrarlıyor. Fakat her zaman ortaçağ yazarları eserlerinde onlar hakkında yüksek fikirler yazmışlar.

Makalede Aynalkudat Miyaneci'nin yaratıcılık konusunda bilgi verilmiş, onlardaki sanatsal özellikler daha geniş yorumlanmıştır. Akidesi uğruna öldürülmüş ünlünün panteizm akımının temelini koyması ve sonraki yüzyıllarda yaşamış diğer filozofların, İmadeddin Nesimi'nin (1369-1417) ondan etkilenmesi bildirilmiştir. Burada esas kaynak olarak alimin "Garipin şikayeti" eserine müracaat edilmiştir. Eserde dostlukla ilgili fikirler Şihabeddin Yahya Sühreverdi'nin (1154-1191) eserile mukayese edilmiştir.

Eserde merak yaratan konulardan biri Eynəlqüzat Miyaneci'nin dini rivayete başvurusudur. Mütəfəkkir burada kendi durumunu Yusuf'un başına gələn öyküyle karşılaştırmıştır. Yazar ona yönelik suçlamaların temelinde söylenilən üç konuyu deęil, cahillərin becerikli insanlar qarşısında acizlięini göstermiştir.

Genellikle, Eynəlqüzat Miyaneci'nin yaradıcılığı XII yüzyılın bilimsel ve edebi ortamının deęerli servetidir. Azərbaycan kültür tarihinde onun muhteşem yeri vardır.

Anahtar Kelimeler: Şark, Azərbaycan, Aynalkudat Miyaneci, felsefe, edebiyat

Abstract

The famous thinker of Azerbaijan Aynalkuzat Miyanedji (1099-1131) is one of the prominent personalities who made a great contribution to the cultural development of the medieval Muslim East. In the sources, the thinker is considered the greatest philosopher, poet and writer of the 12th century. His work was more studied in terms of the philosophical aspect. Expressive features, the language of his works allow to explore them from the point of view of literature.

Father and grandfather of Aynalkuzat Miyanedji were famous figures of the era. In general, information about the family and life of the thinker in the sources are very little and similar to each other. However, medieval writers have always written a lot about them.

The article provides information about the work of Aynalkuzat Miyanedji, whose artistic features have been described more widely. This outstanding person who was killed because of his life credo was the founder of pantheism and influenced other philosophers of the next century, including Imadaddin Nasimi (1369-1417). Here, as the main source, the scientist referred to his work "The complaint of Garib". Friendship ideas were compared with the works of Shihab al-Din Yahya al-Suhrawardi (1154-1191).

One of the topics of interest of Aynalkuzat Miyanedji is of religious tradition. The thinker compared his life position with the story of Joseph. The author did not show three questions raised on the basis of the charges directed against him, but the weakness of ignorant people in the face of skilled people.

As a result, we note that the work of Aynalkuzat Miyanedji is the precious wealth of the scientific and literary environment of the 12th century. He has an honorable place in the history of Azerbaijani culture.

Keywords: East, Azerbaijan, Aynalkuzat Miyanedji, philosophy, literature

Giriş

XII əsrin görkəmli filosofu, şairi, ədibi Eynəlqüzat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əli Miyanəci (1099-1131) dövrün mənzərəsində filosof və söz xəzinəsinin sahibi kimi mühüm rol oynamış dahi şəxsiyyətdir. Aldığı yüksək təhsil, irəli sürdüyü dəyərli fikirlər, yaratdığı misilsiz əsərlər qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, ona dövrünün zəka sahibləri arasında xüsusi mövqə qazandırmışdır. O, elm aləmində filosof kimi məşhur olmuş, dünyagörüşü daha çox tədqiq sahəsi seçilmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında onun danılmaz xidmətləri vardır.

Mənbələrdə Miyanəci nisbəsinin iki məkana aid olması göstərilir. Onlardan biri Şamda yerləşən Miyanəcdir. Digəri isə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri Miyanədir. Şəhər Təbriz və Marağa arasında yerləşdiyindən belə adlandırılmışdır (əs-Səmani, 1984: 552; əl-Həməvi, 1977: 701).

Qaynaqlarda hər iki məkana aid görkəmli şəxsiyyətlərin adları göstərilir. Azərbaycanın Miyanə şəhərinə mənsub şəxsiyyətlərdən bəhs edərək Həmədan qazisi Əbülhəsən Əli ibn Həsən Miyanəci, onun oğlu Əbu Bəkr Məhəmməd Miyanəcinin adları qeyd edilir. Əbülhəsən Əli Miyanəci müsəlman Şərqində panteist fəlsəfəsinin banisi Eynəlqüzat Abdulla Miyanəcinin babasıdır. “Miyanəcilər XI-XII əsrlərdə istedadlı şairlər, görkəmli alimlər yetirmiş böyük nəsilidir. Onlardan Eynəlqüzat Miyanəcinin babası Əbülhəsən Əli Həsən oğlu Miyanəci mükəmməl təhsil görmüş hüquqşünas alim və incə təbli şair kimi tanınmışdır” (Məmmədov, 1994: 123)

1. Həyatı

Orta əsr mənbələrindən və bu sahədə aparılmış tədqiqatlardan məlumdur ki, mütəfəkkir əslən Azərbaycan şəhəri Miyanədən olsa da, “Həmədanda doğulub yaşadığına görə Həmədani kimi də məşhurdur. O, baş qazi vəzifəsində dərin hörmət qazandığından “Eynəlqüzat” (Ayn əl-qudat – Qazilərin gözü) fəxri adını almışdır. “Əbülmalı” ləqəbi isə “Fəzilətlər atası” deməkdir” (Məmmədov, 1994: 123).

Mütəfəkkirin babası Əbülhəsən Əli ibn Həsən Miyanəcinin həyatı və fəaliyyəti barədə geniş məlumat yoxdur. Dövrümüzdə gəlib çatmış mənbələrdə fikirlər demək olar ki, bir-birini təkrarlayır. Mənbələrdə alim “Bağdadın məşhur fəzilətlilərindən biri” deyilərək təqdim edilir. Əli Miyanəci Bağdadda Əbu Tayyib Təbərindən (959-1058) fiqhi öyrənmiş, Əbülhəsən Əli Qəzvinidən (970-1050), Əbu Məhəmməd Həsən Xəllaldan (963-1047) və başqalarından hədis dinləmişdir. O, 1079-cu ilin aprel ayında sübh namazı vaxtı öz məscidində qətlə yetirilmişdir (əl-Əsnəvi, 1987: 212; əs-Subki, 1964: 252; əs-Səfədi, 2000: 182). Mənbələrdə Əli Miyanəci qazi olmaqla yanaşı, istedadlı şair kimi də təqdim edilir.

Əli Miyanəcinin dövrümüzdə az sayda beyti gəlib çatmışdır. Maraqlı doğuran cəhətlərdən biri budur ki, məxəzlərdə Mauşan haqqında məlumat verərkən məkənin gözəlliklərini Əli Miyanəcinin və onun nəvəsi Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirlərindən nümunələr verməklə tərənnüm etmişlər.

Eynəlqüzat Miyanəcinin atası Əbubəkr Məhəmməd ibn Əli ibn Həsən Miyanəci də adlı-sanlı hüquqşünas alim və Həmədan şəhərinin qazisi olmuşdur. Mənbələrdə o, Həmədanın qazisi, “fəzilətli, zəkali, xoş görünüşlü” kimi xatırlanır. Orta əsr müəlliflərindən biri onun haqqında yazmışdır: “Fəzilətli, fəzilətlinin oğlu və fəzilətlinin atası. Yəni o, Qazi Əli Miyanəcinin oğlu, Eynəlqüzat Abdulla Miyanəcinin atasıdır” (Məmmədov, 1992: 8).

Panteist filosof Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatı haqqında xəbər verən müəlliflər fikirlərini qısa ifadə etmiş və əsasən, eyni faktları bildirmişlər. Onun həyatı barədə əldə geniş məlumat yoxdur. Yazılanlardan bu nəticəyə gəlinir ki, “Eynəlqüzat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əli Miyanəci 492-ci (1099) ildə Həmədan şəhərində anadan olmuşdur. O, çox kiçik yaşlarında təhsilə başlamış, Ömər Xəyyam, Əhməd Qəzali, Məhəmməd ibn Həmməveyh və başqa alimlərin yanında müxtəlif elmləri öyrənmişdir” (Məmmədov, 1978: 60).

Müasir dövrdə bütün düşüncə sahiblərinin öz fikirlərini, qənaətlərini sübuta yetirməsi adi haldır. Ötən yüzilliklərə nəzər saldıqda kəşflərin, ideyaların səslənməsi, bəyanı bəzən onun yaradıcılarının həyatı bahasına başa gəldiyinin şahidiyik. Bütün bunları qiymətləndirmək nə qədər çətin olsa da, orta əsr müsəlman Şərqiyyənin neçə-neçə görkəmli simaları bu tarixin acı reallığının qurbanı olmuşdur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ictimai fikrin inkişafında yaratdıqları orijinal ideyaların cəmiyyətdə qəbul edilməməsi, başa düşülməməsinin faciəsini yaşamış dahi şəxsiyyətlər arasında əslən Azərbaycandan olan mütəfəkkirlər də vardır. Ömürlərinin qısa olmalarına baxmayaraq, yazdıqları əsərlərlə, irəli sürdükləri ideyalarla müdrikliyin nümunəsini yaratmışlar. Təqiblərə məruz qalmış azərbaycanlılardan bəhs edərkən Eynəlqüzat Miyanəci otuz iki, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi otuz yeddi, İmadəddin Nəsimi qırx səkkiz yaşlarında öz ideyalarının qurbanı olmuş şəxsiyyətlər sırasında yada düşür. Filosof, şair və ədib keyfiyyətlərini özlərində daşıyan, əsərlərində fəlsəfi məzmunu əks etdirən həmin şəxsiyyətlərin həyatı, əzmi və iradəsi daim örnək göstərilmişdir.

Qısa ömür sürmüş Eynəlqüzat Miyanəci hələ gənc yaşlarından öz iti mühakiməsi və orijinal fikirlərlə diqqəti cəlb etmişdir. Sufizmə maraq göstərmiş və panteist fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdur. Çəkinmədən söylədiyi müddəalar ona qarşı çoxlu sayda əleyhidarlar yaratmışdı. Bunun nəticəsi olaraq digər azadfikirli filosoflar kimi o da öz ideyalarının qurbanına çevrilmişdir.

Mənbələrdə hər zaman mütəfəkkir haqqında yüksək fikirlər söylənilmişdir. Burada Eynəlqüzat Miyanəci “kəramətli imamların və müqəddəslərin böyüklərindən biri” kimi xatırlanır. Bildirilir ki, o, əsrin fəzilətlilərindən biri, fəqih, ədib, zəka və fəzilətdə nümunə göstərilmişdir. Sufizmə meyl etmiş, onların təsvirəgəlməz kəlamlarını, işarələrini əzbər bilmişdir. Mütəfəkkir dini və başqa əsərlərində Əbu Məhəmməd Qəzalinin ardıcılı olmuşdur. Alim libası geymiş zəmanə cahilləri ona həsəd aparmışlar (əl-Beyhəqi, 1351: 111; əl-Əsqəlani, 2002: 191; əl-Əsnəvi, 1987: 116; əl-Yəməni, 1997: 178).

Əksər mənbələrdə Eynəlqüzat Miyanəcinin qətlə yetirilməsində günahkar kimi vəzir Əbülqasim Dərgəzininin adı hallanır. Söylənilmiş fikirlərə aydınlıq gətirmək üçün onun kimliyi ilə bağlı yazılanlara diqqət yetirmək maraqlı olardı.

Qivaməddin Nasir ibn Əli Əbülqasimin əsli Nisabad qəsəbəsindəndir. Lakin o, özünü Dərgəzilərə aid etmişdir. 1123-cü ildə Sultan Mahmudun (1118-

1131) vəziri Şəmsülmülk Osman ibn Nizamülmülk Beyləqan yaxınlığında öldürüldükdən sonra Əbülqasim Dərqəzini 1124-cü ildə vəzir təyin olunur. O, vəzifəsinə keçdiyi vaxtdan saray daxilində fitnələr törətməyə, zor tətbiq etməyə, alimlərin qanını tökməyə başlayır. Buna görə də Sultan Mahmud onu 1127-ci ildə vəzirlikdən çıxarıb həbs edir. Yalnız Sultan Səncərin təhriki ilə Sultan Mahmud Dərqəzini 1128-ci ildə yenidən vəzir təyin edir. Sultan Mahmudun (1131) ölümündən azca əvvəl Dərqəzini bir sıra dövlət xadimlərini, o cümlədən Eynəlqüzat Miyanəcinin heyranlarından və müridlərindən Əzizəddin Əbu Nasir Əhməd ibn Hamid Mustavfini həbs edərək Tikritə göndərir və onun tərəfdarlarından da intiqam alır. Əzizəddin Mustavfi sonralar mütəfəkkirin həyatı, şəhidliyi haqqında məlumat verən müəlliflərdən İmadəddin İsfəhaninin əmisidir (Mahmudov, 1983: 135; Useyran, 1962: 3).

“Eynəlüzat Miyanəci 28-29 yaşlarında azadfikirlilik üstündə müsəlman qanunçuları – fəqihlər tərəfindən təqiblərə məruz qalır. Ayrı-ayrı yerlərdə fəqihlər onu kafir elan edir, ölümünə fitva verirlər” (Məmmədov, 1978: 60).

Vəzir Əbülqasim Dərqəzini qərəzli yanaşaraq mütəfəkkirə qarşı qüvvələr hazırlamış, bəziləri onda eyib axtararaq kəlamlarını başqa yerə yozmuş, sənəd hazırlamışlar. Azadfikirli filosof vəzir Əbülqasim Dərqəzini Ənəşabadinin əmri ilə 1128-ci ildə Bağdad həbsxanasına göndərilir. Bir müddət qütbətdə saxladıqdan sonra onu yenidən Həmədana qaytarır və 1131-ci il may ayının 6-da otuz iki yaşında dərs dediyi mədrəsədə edam edirlər (Useyran, 1962: 3; əl-Hənbəli, 1989: 114; Məmmədov, 1978: 60).

Eynəlqüzat Miyanəci qərəzli yanaşaraq onu ittiham edildikləri və dediklərinin başqa cür yozulduğu üç məsələ barəsində Bağdad həbsxanasında olarkən qələmə aldığı “Qəribin şikayəti” əsərində yazmış, həmin mövzuları yenidən izah etmişdir.

2. Yaradıcılığı

Mütəfəkkirin və mənbələrin verdiyi məlumata əsasən on dörd əsərin müəllifidir. Lakin onların əksəriyyətinin ancaq adları məlumdur. Alim əsərlərini ərəb və fars dillərində qələmə almışdır. İran alimi Əfif Useyran filosofun “Həqiqətlərin məğzi” (“زبدة الحقائق”), “Müqəddimələr” (“تمهيدات”) və “Qəribin şikayəti” (“شكوى الغريب”) əsərlərini çap etdirərək onların hər birinə iri həcmli müqəddimələr yazmışdır. Bundan başqa alim mütəfəkkirin müxtəlif şəxslərə ünvanladığı məktublarını toplayaraq nəşr etdirmişdir.

“Həqiqətlərin məğzi” (“زبدة الحقائق”) əsəri ərəb dilindədir. Məzmun etibarlı ilə traktat burada göstərilmiş fəlsəfi fikirlərlə mütəfəkkirin dünyagörüşünü əks etdirir. “Filosof onu iyirmi dörd yaşında ikən yazıb başa çatdırdığını bildirir” (Məmmədov, 1978: 61).

Müəllif əsərini yüz fəsildə qələmə almışdır. Traktatda fəlsəfi təmayüllər həddən ziyadə çoxdur. Lakin buraya daxil edilmiş bəzi şeirlər ona bədii xüsusiyyətlər qatmışdır. Bu mövzuda isə daha sonra məlumat veriləcəkdir.

“Müqəddimələr” (“تمهيدات”) fars dilindədir. Əsər fəlsəfi məzmunu ilə yanaşı, rübailərlə də diqqəti cəlb edir. Burada müəllifin qələmindən çıxmış şeirlərlə yanaşı, müxtəlif dövrlərdə yaşamış filosofların və ərəb şairlərinin beytlərinə də rast gəlinir. Akademik Y.E.Bertels “Sufizm və sufi ədəbiyyatı” (“Суфизм и суфийская литература”) əsərində Eynəlqüzat Miyanəcinin farsdilli rübailərini yüksək qiymətləndirmişdir. Alim yazmışdır: “Son dərəcə maraqlı nəticələr bu rübailərin əhatə dairəsinin, hədislərlə, Qurandan sitatlarla, fəlsəfi kəlamlarla, onların rəmzlərinin açılması ilə əlaqəsinin və sufi həyatında poeziyanın tətbiqinin spesfik xüsusiyyətlərini yaratma imkanının tədqiqidir” (Bertels, 1965: 317). Filosof özünün panteist ideyalarının geniş şəkildə təhlil etmiş, rübailərlə ona gözəl bədiilik qatmışdır.

Mütəfəkkir yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri onun dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərinə ünvanladığı məktublardır. “Məktublar” “نامها” öz məzmunu və filoloji xüsusiyyətlərinə görə alimin fəaliyyətində xüsusi diqqətə layiqdir.

Eynəlqüzat Miyanəci əsərində bu barədə məlumat vermişdir: “Uzun illər ərzində Qazi imam Sədəddin Bağdadi, Xacə imam İzzəddin, imam Ziyaəddin və Xacə Kamil əd-dövlə və-d-dinə cildlər təşkil edən çoxlu risalə yazdım” (Məmmədov, 1978: 63).

Eynəlqüzat Miyanəcinin ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xidmətindən söhbət açarkən “Qəribin şikayəti” traktatını göstərmək olar. Burada fəlsəfi fikirlərlə yanaşı, yüksək bədii meyillər aydın müşahidə edilir.

Traktat müəllifin fəaliyyətinin hesabı kimi də qiymətləndirilə bilər. Burada mütəfəkkir ittiham olunduğu məsələləri təhrifsiz, yanlış başa düşülməməsi üçün yenidən təqdim edir. Əsərin bədii xüsusiyyətlərə meyilli olaraq yazılması onu bir neçə istiqamətdən araşdırmaq imkanı verir.

Qısaca “Qəribin şikayəti” (“شكوى الغريب”) kimi tanınan “Ölkələrin alimlərinə vətənidən ayrı salınmış qəribin şikayəti” (“شكوى الغريب عن الاوطان الى علماء البلدان”) əsəri məzmunu, mahiyyəti etibarilə müəllifin dövrümüzə gələn digər risalələri və məktublarından fərqlənir. Burada adi məişət həyatında rast gəlinən münasibətlərlə, duyulan xoş və bədbin hisslərlə, iztirablarla bərabər yüksək zəkaya sahib filosofun dərin fəlsəfi fikirləri də əksini tapmışdır. Traktatda bədii təmayüllər həddən ziyadə çoxdur.

Bu əsər dərin məzmunu ilə yanaşı, dil sadəliyi, bədii ifadələrlə misilsiz ədəbi nümunədir. Mütəfəkkirin ədəbi-bədii yaradıcılığının ilk tədqiqatçısı Professor Malik Mahmudov “Qəribin şikayəti” traktatını Azərbaycan

ədəbiyyatında ərəbdilli nəsrin ilk nümunəsi saymış və bildirmişdir ki, “Şəkvə əl-ğərib”ə qədər ərəbdilli bədii nəsr belə bir orijinal əsər tanımırdı” (Mahmudov, 1983: 149).

Eynəlqüzat Miyanəcinin nəsr məzmun etibarə ilə nəzm yaradıcılığından fərqlənir. Bir əsərdə eyni məzmunun hər iki nitq növündə verilməsi onun şair və ədib keyfiyyətlərini aydın nümayiş etdirir. Əsərdə vətən sevgisi, təbiət gözəlliyi, zəmanədən şikayət xüsusi təhlil olunan mövzulardandır. Mütəfəkkirin vətən həsrəti ilə qələmə aldığı fikirlər daha gözəl və poetikliyi ilə cəlbedicidir. Burada rast gəlinən təbiət təsvirləri üslubuna görə ərəb qəsidələrində əks etdirilmiş şeir ənənələrinə çox yaxındır.

Şeirlərində Eynəlqüzat Miyanəci həm dərin zəkaya sahib görkəmli filosofdur, həm də incə ruhlu şairdir. “Alim şeirlə məşğul olmağa bir əyləncə, öləri həvəs kimi baxmamış, müntəzəm surətdə, ömrünün sonuna qədər poeziya dünyasının üfüqlərində qanad çalmış, təbiətin gözəlliklərindən doğan ilhamlı hisslərini, həyatla bağlı fəlsəfi düşüncələrini şeir dilinə çevirmiş, şair qəlbinin hərərətini odlu sətirlərə səpmişdir” (Mahmudov, 1983: 159).

Azərbaycanda Eynəlqüzat Miyanəcinin fəlsəfi irsinin yeganə tədqiqatçısı AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov filosofun dünyagörüşünü araşdıraraq onun yaratdığı panteizm cərəyanının mahiyyətini izah etmiş və bütün bunlar bir neçə monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. Bu barədə dissertasiyanın işlənmə dərəcəsinə məlumat verilmişdir. Alimin araşdırmaları sayəsində Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində digər cərəyanlarla yanaşı panteizm haqqında ətraflı məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Çox zaman tədqiqatlara nəzər saldıqda sufizmin panteist fəlsəfəsinin İbn Ərəbidən (1165-1240) etibarən meydana çıxdığı bildirilir, ona qədər söylənilən fikirlərin ifadə deyil, meyl olduğu göstərilir. İ.P.Petruşevski yazır ki, “XII əsrin sonuna qədər sufizmin panteist fəlsəfəsi haqqında deyil, yalnız panteizmə meyl haqqında, sufilər içərisində panteist əhval-ruhiyyə haqqında danışmaq olar; belə bir fəlsəfə ancaq İbn Ərəbinin zəmanəsindən etibarən meydana çıxmışdır” (Məmmədov, 1978: 154).

Panteist cərəyanının yaranmasını İbn Ərəbinin adı ilə əlaqələndirənlərin fikirlərinin yanlış olduğunu bildirən AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov həmin mülahizələri təkzib edərək yazmışdır: “Əslində sufizmin panteist fəlsəfəsi İbn Ərəbidən hələ yarım əsrdən çox əvvəl Azərbaycan mütəfəkkiri Eynəlqüzat Miyanəcinin əsərlərində dolğun şəkildə öz ifadəsini tapmışdır” (Məmmədov, 1978: 154). Alimin ilk dəfə gəldiyi qənaət Eynəlqüzat Miyanəcinin dünyagörüşünə verilmiş yüksək qiymətdir. Bu əslən azərbaycanlı alim və mütəfəkkirlərin Şərqi zəka xəzinəsinin zənginləşməsində xidmətlərinə, zamanında fikir ümmanına ilk töhfələr verməyə qadir olduqlarına bariz nümunədir.

Panteizmin banisi Eynəlqüzat Miyanəci sələflərinin yaratdığı bir sıra fəlsəfi biliklərə yiyələnmiş, panteist fikirlərilə xələflərinin ideya mənbəyinə çevrilmişdir. “Sufilərin dünyagörüşünün ya monoteist, ya da bu və ya digər dərəcədə panteist məzmun daşdığını nəzərə alaraq, ilk növbədə, həmin mütəfəkkirlərin yaradıcılığında “monoteizm” və “panteizm” anlayışlarını ifadə edən terminlərə diqqət yetirilməlidir. İslamda, eləcə də müsəlman sxoastlarının əsərlərində “monoteizm” ət-tauhid termini ilə ifadə olunur. Mötədil sufilər bu terminin məzmununa bir qədər mistik ünsür qatsalar da onu yenə də “monoteizm” kimi başa düşmüşlər. İfrat sufilərə gəldikdə, onlar ət-tauhid terminini panteizm mənasında anlamağa çalışmışlar” (Məmmədov, 1994: 65).

Bəzi məqamlarda Eynəlqüzat Miyanəcini XIV əsrin böyük şairi İmadəddin Nəsiminin ideya sələfləri saymaq mümkündür. Sələflərindən fərqli olaraq, Nəsimi yaradıcılığı tədqiqatçılar tərəfindən çox zaman görkəmli şair kimi araşdırılmışdır. Nəsimi şeirləri bədii ifadələrlə zəngin olmaqla yanaşı, dərin fəlsəfi məzmunu ilə də tədqiqatçıları özünə cəlb etmişdir.

“İmadəddin Nəsiminin dünyagörüşü Qədim Şərq, Qədim Yunanıstan, habelə orta əsrlərin müxtəlif ideya cərəyanları (peripatetizm, sufilik, işraqilik, xüsusən hürufilik) zəminində yaranıb formalaşmışdır. Onun əsərlərində Zərdüş, Pifaqor, Platon, Aristotel, Bistami, Həllac, İbn Sina, Eynəlqüzat Miyanəci, Şihabəddin Sührəvərdi və başqalarının, ən çox isə ilahiləşdirib pərəstiş etdiyi Fəzlüllah Nəsiminin təsiri duyulur” (Məmmədov, 1994: 266).

İmaməddin Nəsiminin panteist fikirləri mütəfəkkirin mülahizələrindən qaynaqlandığından şairi Eynəlqüzat Miyanəcinin xələfi saymaq mümkündür. Lakin onun panteist mövqeli fikirləri bir qədər başqa şəkildə təqdim olunmuşdur. “Nəsiminin panteizmini sufilərin fəlsəfəsindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət onun hürufi rəmlərindən istifadə etməsidir” (Məmmədov, 1994: 270).

Mütəfəkkirin yaradıcılığında “Qəribin şikayəti” traktatına nəzər saldıqda ona müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaq mümkündür. Azərbaycanlı alimin fikirlərinin mahiyyətini və ona qarşı irəli sürülmüş ittihamların səbəbini, əleyhinə olan şəxslərə ünvanlanmış cavablar onun Bağdad həbsxanasında qələmə aldığı “Qəribin şikayəti” (“شكوى الغريب”) əsərində yığcam şəkildə əksini tapmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov bu əsər haqqında yazmışdır: ““Qəribin şikayəti” Eynəlqüzat Miyanəcinin son kitabıdır. Mütəfəkkirin ölüm ayağında qələmə aldığı bu traktatda öz yaradıcılıq fəaliyyətinə bir növ xitam verir, panteist doktrinalarına, mütərəqqi ictimai-siyasi baxışlarına bəraət qazandırmaya çalışır. Əsər dərin elmi-fəlsəfi məzmun daşmasına baxmayaraq, poetik nümunələrin geniş yer verildiyi yüksək bədii üslubda tərtib edilmişdir (Məmmədov, 1992: 12).

Mütəfəkkirin “Qəribin şikayəti” əsərini digərlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri elmi məsələlərin təhlilini qarşı qoyulmuş problemlərə cavab kimi təqdimidir. Burada oxucu Eynəlqüzat Miyanəcinin ittiham edildiyi üç məsələni

görməklə yanaşı, müəllifin onlara cavabı ilə də tanış olur. Bunlar peyğəmbərlik məsələsi, şeyx və mürid məsələsi, xalığın məxluqla əlaqəsi. Müəllif bu mövzuları “Qəribin şikayəti” əsərində yenidən qısa şəkildə izah etmiş, fikirlərinin təhrif olunduğunu bildirmişdir.

Bəzi tədqiqatlarda Eynəlqüzat Miyanəcinin qətlinin əsas səbəbi kimi onun irəli sürdüyü fikirlər göstərilir. Lakin ittiham mövzusu bu üç məsələ sayılsa da, məsələnin kökündə başqa motivlər dayanırdı. AMEA-nın mübir üzvü Zakir Məmmədov mütəfəkkirin həbsinin və qətlinin səbəbini dünyagörüşü ilə əlaqləndirmirdi. Alim bildirir ki, çox görkəmli fəqihlər, o cümlədən Əbu Hamid Qəzali, Əhməd Qəzali, Əbunnəcib Sührəvərdir, Əbuhəfs Sührəvərdir eyni zamanda sufi olmuşlar. Bununla belə onlar narazılıq doğurmamış, ittiham edilməmişlər (Məmmədov, 1978: 61).

İttiham olunduğu, həbs edildiyi və nəhayət qətlinə səbəb söylədiyi fikirlərin ayrı-ayrılıqda yenidən izahı əsərdə maraq doğuran məsələlərdəndir. Eynəlqüzat Miyanəci traktatda yaşa dolduqca dini elmləri öyrəndiyini və sufilərə meyl etdiyini etiraf etmişdir. Alim yazmışdır: “Bir traktatda yayılmış kəlmələri mən iyirmi ildən qabaq işlətmişəm. Onları yazmaqda məqsədim o halların şərhini idi ki, onları təsəvvüf əhli iddia edir. O sözlərin zühuru əql tövrünün arxasındakı bir tövrün zühuruna dayanır. Filosoflar o halları inkar edirlər, çünki onlar əqlin mənəgənəsində məhbusdurlar. Onlara görə, peyğəmbər əqlin ən son həddinə çatmış şəxsəndə ibarətdir” (Əl-Miyanəci, 1962: 8).

“Qəribin şikayəti” əsərində özünə diqqət çəkən tərəflərdən biri də mütəfəkkirin öz fikirlərinə yaxın müddəalar söyləmiş, müxtəlif qruplara ayrılan yüzdən çox qadın və kişi sufinin adlarını traktata daxil etməsidir. Eynəlqüzat Miyanəci həmin sufilərin fəlsəfi baxışlarını və mövqelərini nümunə göstərməklə yanlış müddəa kimi ona deyilən məsələlərin əvvəllər də söyləndiyini, buna bənzər fikirlərin ondan əvvəl də böyük sufilər tərəfindən söyləndiyini bildirmişdir. O, yazırdı ki, mən həmin sufilərdən çox xoşuma gələn hekayətləri və sözləri götürüb əsərimə daxil etdim. Sufilər həmin sözləri öz aralarında işlədirdilər. Onlar aralarında işlətdiyi və kitablarına daxil etdikləri bu sözləri düzgün başa düşürdülər.

Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığı fəlsəfi cəhətdən nə qədər dolğun və mükəmməldirsə, müəllifin əsərlərinin ifadə tərzini, bədiiyyəti də bir o qədər maraqlıdır. Mütəfəkkir əsərində ittiham olunduğu məsələlərin elmi şərhilə yanaşı, onun hər hansı məntiqə sığmayan, insan xislətinin fəsadı sayılan təfərrüatlarından da bəhs etmişdir. Onun geniş söhbət açdığı və müxtəlif şairlərin şeirlərilə fikirlərinin təsir gücünü artırdığı mövzu bütün dövrlərdə fəzilətli insanların qarşılaşdığı həsəd hissəsidir. Alim yazdığı fikirlərə yaxın olan müddəaların ondan əvvəl neçə-neçə sufilər tərəfindən söyləndiyini, deyilənlərin cəmiyyətdə heç də məhvedici fəsadlarla nəticələnmədiyini bildirmişdir. İttiham səbəblərinə cavab verməklə hücumların səbəbini heç də elmi təkzib hesab etmirdi. Bu münasibətlə də

“ey Allahın bəndələri, həqiqətən, mənim heç nəyim yoxdur, yalnız rəqibim vardır” deyərək ona qarşı yönəlmiş hücumları ətrafdakıların fəziləti qarşısında cəhalətilə əlaqələndirir.

Öncə bildirilmişdir ki, Bağdad həbsxanasında olarkən Eynəlqüzat Miyanəci “Qəribin şikayəti” əsərini qələmə almış, bir sıra məsələlərlə yanaşı burada əleyhidarlarının onu ittiham etdiyi məsələlərdən söz açmışdır. Bu məqsədlə də müəllif traktatın təməlini digər əsərlərdən fərqli şəkildə qoymuş, onu cəlbədici, təsirli bir nida ilə başlamışdır. Mütəfəkkir niyyətini, söyləyəcəyi, hər kəsə bəyan etməyə çalışacağı fikirlərini aşağıdakı sözlərlə bildirmişdir: “Bu qibtə edilən alimlərə və fəzilətlilər içərisindəki məşhurlara (Allah onların kölgəsini dünya əhli üzərində uzun etsin, o kölgələrin yerləri onların son dərəcə işıqlandırıcı nurları ilə işıqlı olsun!) vətəninə didərgin qəribin və zamanın dönüklüklərinə mübtəla şəxsən söylədiyini kiçik xülasədir”.

Mütəfəkkirin əsərində maraqlı doğuran mövzulardan biri onun dostluqla bağlı fikirləridir. Burada müəllif ilk əvvəl günahsızlığını anlatmaq üçün ətrafda özünə həmfikir, əqidə dostları, düşər olduğu müsibətin ağrılarını, acılarını bölüşməyə həmdəm axtarır. “Dostların içərisində özünün bəzi münasibətlərini bildirəcəyi, onu öz dərdinə şərik etməklə təskinlik tapacağı bir həmdəm, dövrün dönüklüklərindən şikayətini söyləyəcək, ağır işdə ona əlac etmək üçün kömək diləyəcəyi bir qardaş yoxdur. O, uzun gecəni oyaq qalır, gündüzü isə belə deyildiyi kimi keçirir” (Əl-Miyanəci, 1962: 1). Bu kəlmələrlə mütəfəkkir təkcə şəraitin ondan üz çevirməsilə qarşılaşmasını deyil, eyni zamanda mənən tənhalığını anladır. Qəlbini incidən acılarını bölüşməyə yaxın insan axtarır. Müəllif sanki doğma birinin ona təskinlik verməsinə ruhunda hədsiz ehtiyac hiss edir. Lakin həyat elə bil hər cəhətdən onu sınağa çəkir, çətinliklər əhatəsində tamamilə yalnız qoyur. Bütün zamanların acı reallığı sayılan bu hal indi dahi mütəfəkkirin mübtəla olduğu ömür payıdır. Ona dözümlü verən yeganə əmil yalnız haqlı olduğuna əminlikdir.

Əgər Eynəlqüzat Miyanəci əsərində özünə həmdəm, dost axtarışına çıxaraq çətinliklərini bölüşəcəyi insana ehtiyac duyurdusa, XII əsrin digər əqidəsi uğrunda qətlə yetirilmiş işraqi filosof Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin dostluqla bağlı fikirləri tam fərqlidir. Mütəfəkkir “Quş haqqında traktat”ında “dost” kəlməsinin mahiyyətini anlatmağa çalışır. Traktatın əvvəlində Şihabəddin Sührəvərdi öz-özünə sanki sualla müraciət edir: “Dost nədir?” Çox keçmir ki, özü həmin sualına cavab tapır. O, adi görünən bu kəlməni uca tutaraq onu yüksək qiymətləndirir. Mütəfəkkir dost deyərəkən kədərə, qəmə şərik olacaq şəxsi nəzərdə tutur. Həyatın keşməkeşləri, müxtəlif dolaşmaları sanki onları böyük sınağa çəkir və bundan uğurla çıxmayanların sirdaşlığını, dostluğunu saf münasibət saymır. Şihabəddin Sührəvərdi möhtəklik girdabı ilə dolu olan dünyada xəyallarında yaşatdığı, arzuladığı dostu haradan tapacağını bilmir. Sadiq bir kəsi axtarmaq ona olduqca çətin görünür. İnsan adı günlərində deyil, özündə daxili boşluq duyarkən, ehtiyac

hiss edərkən bu cür şəxsin axtarışına başlayır. Müxtəlif gözəl bənzətmələrlə, bədii boyalarla o, həmin kəlmənin əzəmətini dolğun şəkildə verməyə çalışır.

Tarix boyu hər zaman cəmiyyətdə xeyirlə şərin, güclü ilə zəifin, fəzilətlilə cahilin mübarizəsi olmuşdur. İnsan xislətinin inkarolunmaz keyfiyyətlərindən sayılan bu xüsusiyyət həyatın mənfi tərəfləri kimi bütün dövrlərdə özünü göstərmişdir. Müsbət və mənfi qütblərin qarşılıqlı mübarizəsi cəmiyyətin bəlası sayılmış, eyni zamanda ədəbiyyatın aparıcı mövzularından olmuşdur.

Görkəmli filosof bəzilərinin qərəzli münasibətilə taleyində baş vermiş zərbələrdən gileylənir. Alim onları insafılı davranmağa, yanlış addın atmamağa çağırır. “Bəzilərinin sayəsində taleyin əlləri mənə qarşı cinayət işlətdi. Əsrin alimlərindən bir qrup məni məzəmmət etdi. Allah onları razılığa gətirsin, hər iki dünyanın xeyrinə yollarını düzləndirsin, ürəklərindən nifrəti uzaqlaşdırsın, öz işlərində onlara ağıl-kamal bəxş etsin” (əl-Miyanəci, 1962: 8).

Bəzən mütəfəkkir öz halını qədim dini rəvayətlərdən nümunə verməklə təsvir edir. Burada o, Yaqub peyğəmbərin oğlu Yusiflə bağlı hekayəti xatırlanır. “Gizli deyildir ki, həsəd Yusifin qardaşlarını onun qətlinə şövq etmişdir. O sarıdan ki, onu atalarına özlərindən daha sevimli görmüşlər. Ataları Yəqub əleyhissəlamı bununla azmaya bağlamışlar”. Quran onların haqqında hekayət edildiyi kimi: “Atamız açıq-aydın azmadadır”.

Orta əsr Şərq ədəbiyyatında dini rəvayətlərə müraciətə tez-tez rast gəlinir. Burada haqqında danışılan tarixi, əfsanəvi sayılan şəxsiyyətlərin əksəriyyətinin həyat yolu, nümunəviliyi, düzgün mövqeyinə görə təqiblərə məruz qalaraq çəkdiyi əzablar və bu kimi rəvayətlərdə baş verən hadisələr şairlərin, ədiblərin verə biləcəkləri ən gözəl bənzətmələr sayılmışdır. Eynəqüzat Miyanəcinin qarşılaşdığı vəziyyəti Yusifin hadisəsilə müqayisəsi əsərə fərqli bədii rən qatmışdır.

Yusifin başına gələnləri əks etdirən hekayətə Qurani-Kərimin “Yusif”, “Ənam”, “Qafir” surələrində rast gəlinir. Həmin rəvayəti qısa şəkildə yada salmaq maraqlı olardı.

Yusif Yaqub peyğəmbərin oğlanlarından biridir. Yusiflə Benyamin kiçik yaşlarında anaları Rahiləni itirmişdilər. Buna görə də Yaqub bu iki oğlunu digərlərindən çox istəyirmiş. Atanın onlara olan məhəbbəti qardaşlarında Yusif və Benyaminə qarşı həsəd yaradırmış. Kin-küdurət artdıqca onlar qəti qərar vermək istəmişlər. Hər biri öz təklifini söyləmiş, sonda qardaşlar arasında ən tədbirli olan Yəhya bildirmişdir ki, biz İbrahimin nəslindən Yaqubun oğlanlarıyıq. Bu işdə Yusifin günahı yoxdur, dində qətl pis əməl sayılır. Yusifi özümüzdən uzaqlaşdırmağın ən yaxşı üsulu onu aparıb Beytül-Müqəddəs yolu üzərindəki karvanların dayandığı yerdəki quyuya salmaqdır. Onu tapanlar uzaq bir yere aparırlar, biz arzumıza çatmaqla günah etməkdən də qurtarıq.

Qardaşlar atalarına Yusiflə gəzmək istədiklərini bildirirlər. Ata qəlbən narazı olsa da, övladlarının təkidilə razılıq verir. Ertəsi gün qardaşlar Yusifi istədikləri quyunun yanına gətirib onun yalvarışlarına məhəl qoymadan quyuya salırlar. Evə qayıdanda isə Yusifin qanlı köynəyini atalarına göstərib “onu qurd parçaladı” deyirlər.

Quyuda qorxu içində nə edəcəyini bilməyən Yusif bir qədər sonra karvan səsi, itlərin hürməsini eşitdi. Səs getdikcə onun olduğu yerə yaxınlaşır. O, diqqətlə danışıklara qulaq asır. Karvanbaşı qulama tapşırır ki, quyudan su götürüb heyvanları suvarsın. Qulam dolçanı quyuya salalarkən Yusif ipdən yapışib yuxarıya çıxır. Nur üzlü yeniyetməni görən karvanbaşı onu özlərilə birlikdə Misirə aparır və qulam kimi padşaha satır. Bununla da onun həyatının çətin sınaqları başlayır (Bəlaği, 1992: 59-64).

Eynəlqüzat Miyanəci ona qarşı haqsız hökmləri, ittihamları, söylədiyi fikirlərin məqsədli şəkildə səhv yozumu, həbsini və həyatının məchul sonunu günahsız Yusifin məkirlə quyuya atılması, başına müsibətlərin gəlməsilə müqayisə edir. Bu müqayisə eyni zamanda mütəfəkkirin çoxşaxəli üslubunun, klassik Şərq ədəbiyyatına xas olan dini rəvayətlərdən istifadə metodunun əsərdə ifadəsidir.

Mütəfəkkir nisgillə fikirlərinə əlavə edir ki, əgər peyğəmbərlərin övladları həsədin səbəbinə öz qardaşları və ataları haqqında bu cür cürətli qərarlar verə bilirsə, bizim kimilərin bu barədə qat-qat artıq cəsarətli olması təəccüblü deyildir. Belə düşüncə ilə o, bədxah insanların ona qarşı qərəzli ittihamları qarşısında dözümlülük qazanır.

Mütəfəkkir traktatda həsəd, qibtə hissini ən təhlükəli şey saymışdır. O, bildirirdi ki, həsəd həlakədicə şeylərin böyük günahlarından. Rəsulillahın fikrini irəli çəkir. “Üç şey var ki, ondan bir kəsin nicatı yoxdur: zənn, yüngülxasiyyətlik və həsəd”. Qurtulması imkansız sayılan bu mənfiliklərin cəmiyyətə vurduğu zərər böyükdür. Eynəlqüzat Miyanəci peyğəmbərin hədisinə əsaslanaraq göstərir ki, üç şeydən xilas olmaq çətinidir. O, həsədi təhlükəli amil saymış və bildirmişdi ki, “od odunu yediyi kimi həsəd də yaxşı olanları yeyir”. Alim peyğəmbərin digər fikrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, altı adam məşhərdən qabaq altı şeyə görə cəhənnəmə daxil olur: cövrü sultanlar, təəssübkeş ərəblər, təkəbbürlü dehqanlar, cahillik edən qara camaat, xəyanətli tacirlər və həsədli alimlər. Həsəd az qala qədəri məşğul edər. Buna görə Allah təala Məhəmmədə ondan xilas olmağı diləməyi əmr etmişdi. O demişdir: deyən nə böyükdür. “De, sübhün sahibindən xilas diləyirəm” onun bu sözüne qədər “həsəd aparırsa, həsəd aparının şərrindən. Həsəd aparandan, onun fasid qərəzindən, fəzilət əhli üçün bu rəzilətdən və onun ədavətindən mübtəla olduğum şeyin kifayətləndirdiyi mənim üzərimdədir” (əl-Miyanəci, 1962: 13).

Mütəfəkkir məsələyə başqa istiqamətdən yanaşmışdır. Bu hücumlarda həsəd çəkilən insanların hər hansı günahı varmıdır? Bütün davranışları süzgəcdən keçirərək o, həsəd çəkilənin günahı olmadığını söyləmişdir. Allah həsəd çəkiləni

fəzilətli yaratmışdır. Əgər məsələnin əsası bu olmasaydı, həsəd apararı onun kimi fəzilətli olmağı arzulamazdı. Alim qibtə çəkənləri də anlamağa çalışmışdır. Çünki o, bacarıqda ondan üstün olanlara qısqanlıqla yanaşmışdır. Eynəlqüzat Miyanəci bildirirdi ki, elm meydanında onu ötüb keçən kəslərə qarşı həsədlə yanaşan, özünün önə keçməsinə istəyənlər çoxdur. O, nüfuzu, bacarığı ilə “planetlərin zirvələrini tapdalaşmış”, hər kəsin qürur duyduğu, fəxr etdiyi zirvəyə yüksəlmişdir. Həsəd çəkənlərə ədavət bəsləməyi kəramətdən uzaq bir iş saymışdır. Çünki bu fəzilət qarşısındakı acizlikdən yaranmışdır.

Əsərində cəmiyyətdə alimə münasibətdən bəhs edərkən onun söylənilən fikirlərin düzgün qiymətləndirilməməsini dövrün bəlası saymışdır. Xüsusən, bir müsəlmanı alim olmasına baxmayaraq, etiqaadının düzgün qəbul edilməməsini qəbahət kimi qəbul etmişdir. “Gənclik halında yazdığım risaləni düşmənlərim olan həsəd apararıla bəhanə etmişlər, onunla üstümə düşmüşlər” (Əl-Miyanəci, 1992: 26).

Nəticə

Eynəlqüzat Miyanəci (1099-1131) XII əsrin görkəmli filosofu, şairi, ədibidir. Alimin yaşadığı dövrə qədər Azərbaycanın ərəbdilli və farsdilli mədəniyyəti uzun, şərəfi tarixi yol keçmişdir. Mütəfəkkirin qiymətli irsi həm ədəbi, həm də fəlsəfi istiqamətlərdən hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. O, dəyərli fikirlərilə, yaratdığı misilsiz əsərlərilə qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, XII əsrin mənzərəsində özünəməxsus zirvəyə yüksəlmişdir. Eynəlqüzat Miyanəcinin özünün və müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumata görə on dörd elmi, bədii əsərin müəllifidir. Təəssüflər olsun ki, həmin əsərlərin çoxunun bu gün ancaq adları məlumdur. Onlar barədə heç bir məlumat yoxdur. Lakin əsərlərin keşməkeşlərindən keçərək dövrümüze gəlib çatmış əsərləri mütəfəkkirin irsinin elmi və bədii xüsusiyyətlərinə görə qiymətləndirməyə kifayət qədər imkan yaradır.

Eynəlqüzat Miyanəcinin ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rolu danılmazdır. Onun bədii yaradıcılığında nəsr və nəzm nümunələrinin hər ikisinə rast gəlinir. Mövzu etibarı ilə isə, o, rəngarəngdir. Ərəbdilli nümunələrdə mütəfəkkirin şəxsiyyəti iki istiqamətdən qiymətləndirilə bilər. Əsərində oxucuları üçün söylədiyi böyük ideyaları, həmfikir bildiyi görkəmli sufilərin adlarını ehtiramla çəkdiyinə görə kamil filosofdur, eyni zamanda dünyagörüşünü nəzmlə ifadə edən, həyat qayğılarını yaşayan və çətinliklərini dilə gətirən gözəl bir şairdir. Onun nəsr yaradıcılığı ərəb və fars dillərindədir. Bu əsərlərə bədii xüsusiyyətlərinə görə yanaşarkən mütəfəkkirin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi aydın görünür.

Kaynakça

Bertels, Ye. E. (1965). *Sufizm İ Sufiyskaya Literatura*. Moskva: Nauka.

Əl-Beyhəqi. (1351). *Tətimmə Sivan Əl-Hikmə*. Lahut.

- Bəlaği, S. (1992). *Quran Qissələri*. Fars Dilindən Tərcümə Edən: Möhsün Nağısoylu. Bakı: Azərbaycan Bədii Tərcümə Və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi.
- Əl-Əsqəlani. (2002). *Lisan Əl-Mizan. Əl-Cuz Əs-Sədis*. Beyrut-Lubnan: Məktəbə Əl-Mətbuat Əl-İslamiyyə.
- Əl-Əsnəvi. (1987). *Təbəqat Əş-Şafiiyyə. Əl-Cuz Əs-Sani*. Beyrut-Lubnan: Dar Əl-Kutub Əl-İlmiyyə.
- Əl-Həməvi. (1977). *Mucəm Əl-Buldan. Əl-Məcəlləd Əl-Xamis*. Beyrut: Dar Sadər.
- Əl-Hənbəli. (1989). *Şəzərat Əz-Zəhəb. Əl-Məcəlləd Əs-Sadis. Təhqiğ Əbd-Əl-Qadir Əl-Ərnaut, Mahmud Əl-Ərnaut*, Beyrut: Dar İbn Əl-Əsir.
- Mahmudov, M. (1983). *Ərəbcə Yazmış Azərbaycanlı Şair Və Ədiblər (VII-XII Əsrlər)*. Bakı: Elm.
- Məmmədov, Z. (1978). *Azərbaycanda XI-XIII Əsrlərdə Fəlsəfi Fikir*. Bakı: Elm.
- Məmmədov, Z. (1994). *Azərbaycan Fəlsəfəsi Tarixi*. Bakı: İrşad.
- Məmmədov, Z. (1992). *Eynəlqüzat Miyanəci*. Bakı: Elm.
- Əl-Miyanəci. (1962). *Şəkva Əl-Ğərib. Qəddəmə Ləhu Və Həqqəqə Mətnəhu Əfif Useyran*. Tehran.
- Əs-Səfədi. (2000). *Əl-Vafi Bi-L-Vəfəyat. Əl-Cuz Əl-İşrunə. Təhqiğ Və İtina Əhməd Əl-Ərnaut, Turki Mustafa*. Beyrut-Lubnan: Dar İhyai Ət-Turas Əl-Arabi.
- Əs-Səmani. (1984). *Əl-Ənsab. Əl-Cuz Əl-Hadi Aşar. Haqqəqə Nususəhu Və Əlləqə Əleyhi Muhəmməd Ənvamə*. Əl-Qahirə: Məktəbə İbn Teymiyyə.
- Əs-Subki. (1964). *Təbəqat Əş-Şafiiyyə Əl-Kubra. Əl-Cuz Əl-Xamis. Təhqiğ Mahmud Muhəmməd Ət-Tənahi, Əbd Əl-Fəttah Muhəmməd Əl-Hulu. İsa Əl-Babi Əl-Hələbi*.
- Useyran, Ə. (1962). *Muqəddəmə Əla Şəkva Əl-Ğərib (Ayn Əl-Qudat. Şəkva Əl-Ğərib)*. Tehran
- Əl-Yəməni. (1997). *Mirat Əl-Cinan. Əl-Cuz Əs-Salis. Vədə Həvaşih Xəlil Əl-Mənsur*. Beyrut-Lubnan: Dar Əl-Kutub Əl-İlmiyyə.